

Тетяна Ревва,
старший науковий співробітник
КЗ «Літературно-меморіальний
музей І.К. Карпенка-Карого
міста Кропивницького»

ЛІТЕРАТУРНО-ТЕАТРАЛЬНІ СТЕЖКИ П.К. САКСАГАНСЬКОГО

У статті йдеться про окремі життєві віхи Панаса Саксаганського, пов'язані із нашим краєм, перші кроки Панаса Карповича на сцені, становлення його як актора та роль відомого земляка у розвитку українського професійного театру.

***Ключові слова:** Панас Саксаганський, аматори, український професійний театр, акторська майстерність, корифеї, літературний талант.*

В історію української театральної культури ім'я Панаса Карповича Саксаганського вписане золотими літерами. З ним пов'язаний процес створення професійного українського театру. Більше п'ятдесяти років свого творчого життя він віддав сцені, створивши цілу галерею незабутніх образів як актор і сотні яскравих, талановитих постановок як режисер.

Життєпис родини Тобілевичів пов'язаний з нашим краєм. За кілька десятків кілометрів від Кам'яно-Костуватого (нині Бобринецького району Кіровоградської області) проходили шляхи Карпа Адамовича Тобілевича, на тих землях народився його наймолодший син, «мізинчик» Панас, що в майбутньому стане відомим актором Саксаганським. З часом він напише спогади про місця свого дитинства, про життя і навчання, перші вистави майбутніх корифеїв театру.

Село Кам'яно-Костувате, в якому з'явився на світ Панас, було засноване 1796 року і спочатку називалось Калинова, бо понад річкою в

степу буяли навесні білі квіти калини, а восени і до пізніх морозів червоно горіли кетяги кущів над оголеним степом. Під час гайдамацького повстання в селі 1817 року, коли страчували людей російські каральні загони, поля та каміння над річкою були встелені людськими кістками, відтоді і змінилася назва, як стверджують краєзнавці.

Керуючи панськими маєтками, Карпо Адамович, набрався управлінського досвіду, на одному місці довго не засиджувався, обирав вигідніше, та і запрошували його навперебій поміщики. Служив у панів П.П. Ларія, П.П. Шмита, у князя С.С. Кудашева. Так із Арсенівки, що з-під Великої Виски, він з родиною перебрався до Бобринецького повіту на землі понад річкою Костуватою. Широкі розлогі поля, обрамлені білопінними візерунками квітучого терну, вбирають очі соковитою зеленню озимини. Цією дорогою від села до села та до сусідньої Ганнівки у 50-ті роки позаминуло століття щоденно їздив Карпо Тобілевич на звіти до поміщика Сагайдака. Хоч тутешні селяни стверджують, що маєток пана був саме в Кам'яно-Костуватому і навіть охоче показують місце, де були донедавна залишки панського двору та хати керуючого панськими маєтностями Карпа Тобілевича. У школі є музейна кімната, а на фасаді встановлена меморіальна дошка на честь Панаса Саксаганського. Окраса села – річка з кам'янистими берегами та широкий видовжений став. Саме тут, понад ставом, стояла хата Тобілевичів, а через дорогу навпроти, де нині густі порослі дерев на пагорбі, – панський маєток. Поряд невелика капличка, на яку «дивиться» з лелечого гнізда лелека, символізуючи вічність продовження роду людського. На мить може здатися, що саме він приніс немовля Панаса у травні 1859 року до хати Тобілевичів. Церкви в селі на той час не було, тому хрестили хлопця в сусідньому селі Сергіївці, в Покровському храмі. Нині кожен в селі знає, де була церква. Навіть коли її хотіли повністю зруйнувати, не змогли повалити стіни. З часом її відбудували, неодноразово змінювали дах, змінили фасад. Кілька десятків років там знаходився добротний будинок культури. В теперішній час проводяться внутрішні роботи. Все навколо промовляє, що то

була гарна місцина для храму. З цієї високості багато видно простору довкола. Як на долоні гарне село, добротний дитячий садок, адмінбудинки з євроремонтом та облаштованими біля них скверами з ліхтарями та лавами для відпочинку; відремонтоване приміщення школи, побудоване ще на початку ХХ століття коштами земства.

За свідченням краєзнавців, у 1906 році в край свого дитинства приїздив Панас Карпович, коли гастролював у Вознесенську. Хотів пройтися знайомими стежками. Обійшов повагом хату й подвір'я, спустився до ставу; пригадував, як зовсім малим бігав левадою за кураїнами, що котилися зі степу. Цього статечного, столичного вишуканого вигляду чоловіка бачив гурт селян. Можливо, тоді актор і навідався до церкви та скопіював запис із метричної книги: *«1859 року травня третього дня родився, а четвертого охрещений Опанас, син Бобринецького повіту поміщика Сагайдака деревні Каменно-Костоватой управителя дворянина Карпа Адамовича Тобілевича і законної жінки його Євдокії Зіновієвої, обоє православні»*.

Карпо Тобілевич прагнув, щоб його діти навчались, здобували освіту, не уявляючи навіть на мить, що всі вони стануть театралами. Сам він був майстром розповідати різні небилиці, анекдоти, цим смішив гостей. Присутній на зібраннях Панас все запам'ятовував, міг дотепно почуте відтворити. І частенько батько просив: «Ану, Паню, утни нам що-небудь: заспівай або затанцюй...» [2, с.25].

Бобринецькі спогади не дуже великі за обсягом. Панас Тобілевич згадував, що мати привезла його шестирічного в Бобринець навчатись, коли повіт був переведений, і старші брати вже служили в Єлисаветі. У повітову школу учні ходили у формі: «чорна шинель з червоними петличками, такий же чорненький сурдутик і картуз з червоним окомом» [7, с.12]. Також у спогадах читаємо легенду про бобринецьке болото, почуту від батька. Родина мала невеликий будинок на Рущині. Ходили до школи, вечорами катались на цапах, що верталися з поля, купалися на Сугоклії, печерували раків. Забігали з Миколою до М. Кропивницького, а той учив їх пісень. Панас тягнув то за

Марком, то за скрипкою. Микола співав самостійно і швидко вивчав пісню, а Панас, як він сам пригадує, «збивався то на один, то на другий голос». По суботах обов'язково ходили до церкви на вечірню, баба Настя суворо слідкувала за цим. Панас дивувався з того, що «батько молився довго й голосно, а сам часто висміював у своїх анекдотах попів і обрядовість». З тих дитячих вражень запам'ятались і наші степи, що безмежно простягались обабіч дороги від Бобринця до Єлисаветграда. «Ораної землі мало було. Тирса висока, будяк – чортополох, вищий від зросту. Через кілька верстов ряд скирт сіна, що починався від шляху і тонував на обрії. Гурти худоби та овець. Тут проходив великий шлях від Єлисавету через Бобринець, Миколаїв на Одесу» [3, с.122]. Хто б із цих аматорів, яких так щиро подружив Бобринець, міг тоді уявити, що стануть вони колись сваритись, розходитись та сходитись на сцені і в житті. Те, що вони майстерно розігрували на сцені, було не менш драматичним у їх життєвих колізіях.

«Бачити світло й темряву життя», – з таким внутрішнім посиленням описував своє, сповнене суперечностей і несподіванок життя Панас Тобілевич. Після бобринецької науки навчався в Єлисаветграді в німецькій школі Шрейтеля, в земському реальному училищі. За порадою батька та наслідуючи брата Миколу, став військовим, закінчивши Одеське юнкерське училище. Але доля вирішила так, щоб четверо Тобілевичів вийшли на кін.

Панас Саксаганський був не тільки чудовим актором, а й талановитим режисером, написав кілька драматичних творів, після 1917 року певний час керував Державним народним театром.

Творче життя актора Панас Карпович розпочав на сцені першого українського професійного театру, очолюваного М. Старицьким і М. Кропивницьким. Перша повноцінна роль, яку доручили Саксаганському після кількох епізодичних, була роль Василя в опереті Александрова «За Німан іду». Цей виступ артист згадував так: «Роль не яскрава, ні те, ні се. Таку роль повинен грати досвідчений артист, а я не вмів ходити по сцені, крім того, ролі не знав, був без голосу і безнадійно провалився» [6, с.43].

Саме після невдачі молодий актор почав серйозно працювати над оволодіння сценічною майстерністю. І результати не забарилися: уже з наступною роллю – Назара Стодолі до нього прийшов успіх. Незабаром у репертуарі П. Саксаганського вже був ряд головних ролей. Його гру бачили у Миколаєві, Києві, Єлисаветграді, Харкові, Житомирі, Одесі, Ростові-на-Дону, Новочеркаську, Петербурзі і багатьох інших містах. Про петербурзькі гастролі, і зокрема Саксаганського, відомий історик Дмитро Яворницький писав у 1887 році: «П. Саксаганський володіє чудовими сценічними даними: виразне обличчя, прекрасний голос і беззаперечний талант, актор з великим майбутнім». Саксаганський запам'ятався оригінальним виконанням ролей Возного і Виборного у «Наталці-Полтавці», Шпоньки у водевілі М. Старицького «Як ковбаса та чарка...», Стецька у «Сватанні на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, Бонавентури у «Ста тисячах», Івана Барильченка у «Суєті» І. Карпенка-Карого. В історичному репертуарі П. Саксаганського – такі яскраві образи, як Гнат Голий, Сава Чалий, Потоцький, Іван Богун, Богдан Хмельницький та ін. Максим Рильський з цього приводу писав: «Я стверджував і стверджую, що Саксаганський – трагік не менше, ніж Саксаганський-комік». Сам же Панас Карпович часто говорив: «Талант – тільки один з елементів майстерності, який може виявитися безсилим, коли не долучено до нього ще чимало дійових сил. Артистом треба спершу народитися, а потім стати ним».

Про акторську майстерність Панаса Карповича свідчать і численні рецензії у тодішніх часописах. У книзі «Малоросійський театр М.П. Старицького у Воронежі», де аналізуються гастролі трупи у липні 1884 року, П. Саксаганський згадується як актор-початківець, який «при правильному дальшому своєму розвитку ніскільки не поступиться перед акторами першої групи». Так воно згодом і сталося.

За спогадами І. Мар'яненка, П. Саксаганський володів секретом тримати певний високий тонус не тільки в ролі, але, як режисер, і в цілій виставі, не припускаючи на сцені галасу, перенапруження чи шаржу. «Щодо

мене, то я охоче засвоював від Панаса Карповича точність і чіткість у роботі, навчився від нього економії в розподілі емоційної та голосової енергії. Під його ж впливом я ретельно працював над пластичною стороною ролі, на яку в театрі Садовського менше звертали уваги, а мені цього в значній мірі бракувало. Багато чого навчився я від Панаса Карповича з акторської та режисерської техніки, за що йому щиро вдячний» [7, с.67].

Доля була до П. Саксаганського більш прихильною, ніж до братів Івана та Миколи. Після встановлення радянської влади йому вдалося уникнути репресій. Театральний діяч отримав звання «Народний артист». Про Панаса Карповича схвально відгукувався М. Рильський, для якого він був «символом радісного, розумного, високого мистецтва», а наш земляк І. Мар'яненко захоплювався його акторською майстерністю, віртуозною технікою гри.

Стосунки між братами-корифеями не завжди були безхмарними. Микола Садовський ревно ставився до слави інших. Не додав стосункам теплоти й такий епізод: якось після вистави в Одесі Панас, жартуючи, ніс на руках від театру до самого готелю стомлену Марію Заньковецьку (цивільну дружину Миколи). Поліцейські віддавали честь акторові, а Микола йшов позаду і щось собі бурмотів під ніс.

Саме у театральному середовищі Панас познайомився з акторкою Меланією Хільченко, яка стала його дружиною, але ненадовго, бо постійні гастролі, кочове життя розбило сім'ю. Свою самотність красень Панас розділив з іншою акторкою – Лідією Колишко (сценічний псевдонім Квітка), яка виховувала спільного з Марком Кропивницьким сина Павла та доньку Варвару від інших стосунків. У цивільному шлюбі з Саксаганським у неї народився син Петро. Однак, під час гастролей у Варшаві чоловік зустрів 17-річну акторку Ніну Левченко. На 27 років молодша, вона стала вірним другом, коханням на все життя. Ніна Митрофанівна і Панас Карпович з того часу спільно гастролювали і виховували позашлюбного сина Петра. Вона грала ролі у Товаристві українських акторів під керівництвом І. Мар'яненка.

Подружжя купило квартиру в Києві, а влітку брали Петра і їхали відпочивати до Карпенка-Карого на хутір, що звався тоді Надєждівкою. Батько загартовував сина, змушував виконувати фізичні вправи та купатися у ставку.

Панас болісно сприймав звістки про смерть батьків, зовсім молодій сестри Марії Садовської-Барілотті, а потім братів. Особливо Івана, який був довгий час йому за батька, давав поради. «Йди твердо тим шляхом, на який ступив», – писав він в одному з листів [5, с.317].

Після таких сімейних втрат інсульти підривали здоров'я. 1934 року Ніна Митрофанівна залишила сцену, щоб доглядати вже хворого Панаса. Як спадкоємиця П. Саксаганського, передала квартиру та архів Міністерству культури для влаштування музею, але речі переходили з квартири на квартиру, де знаходилися музеї Лесі Українки та Михайла Старицького.

П. Саксаганський рано почав пробувати свої сили на літературній ниві. Ще юнаком надрукував у юнкерській газеті сатиричний вірш «Вибір артільщика», в якому описував умови життя і побут юнкерів. У 1880-і роки написав перші драматичні твори. Це були дві комічні сценки.

Під час хвороби Івана Карповича Саксаганський надіслав йому кілька листів, де на зразок Гоголівських «Вечорів на хуторі біля Диканьки», від імені «дідуса Панаса», колишнього суфлера і декоратора, розповідав про епізоди з театрального життя. Листи являють собою цікаві сатиричні мініатюри.

Пам'яті Карпенка-Карого Панас Карпович присвятив ряд ліричних віршів і сатиричну комедію «Лицеміри». Над цим твором Саксаганський працював довгі роки, декілька разів переробляв його, але комедія так і не побачила сцени, не одержавши дозволу цензури. Була задумана, але так і не дописана комедія «Кролики». Перу Панаса Карповича належить одноактівка «Шантрапа». Займався і перекладацькою діяльністю. У його доробку – переклади українською таких творів як «Черкес» Короленка, «Отелло»

Шекспіра, п'єса Еркмана-Шатріана «Друг Фріц», яка під назвою «Приятелі» йшла у театрах протягом багатьох років.

Своїм багаторічним мистецьким досвідом П. Саксаганський ділився у теоретичних роботах, листах «До театральної молоді» і «До молодих режисерів». У мемуарах «По шляху життя» описав власний досвід сценічної діяльності.

Ні син, ні онук митця не пов'язали своє життя з театром. Петро Панасович Тобілевич закінчив Одеське реальне училище та Київський політехнічний інститут, був інженером. Його син, Богдан Петрович, онук Панаса, став заслуженим архітектором, весь час прожив у Росії (Петербург, Москва), написав і видав у 1957 році монографію про свого славетного діда.

Падчерка Варвара Колишко (сценічне прізвисько Любарт), як і її мати Лідія Квітка, стала акторкою, навчалась театральному мистецтву в Петербурзі, а творчу діяльність розпочинала в Києві. Про її талант схвально відгукувалася М. Заньковецька. Варвара зіграла низку яскравих ролей. Діяльність була відзначена Державною премією УРСР, званням народної артистки України.

Спогади, присвячені знаменитому прашуру, залишив Петро Богданович Тобілевич. «Прадід любив борщ із салом та пампушками, вареники з вишнями...», – пригадував він.

Ніну Митрофанівну, як і Лідію Квітку, вважає своєю прабабусею. З двох років батьки відправляли хлопця до прадіда в Київ. З ним їздили на дачу під Києвом, де П. Саксаганський власноручно варив варення, пригощав ним своїх гостей – художників, а Ніна Митрофанівна – варениками з вишнями. З розповідей прабабусі знає, що співацький талант Панаса Карповича високо оцінював Федір Шаляпін, співав з ним дуетом, коли гастролював у Києві. Навіть пропонував Панасові стати співаком, на що той, жартуючи, погоджувався за умови, якщо Шаляпін стане актором.

У дитинстві Петро любив одягати сценічний циліндр, який був великуватий на дитячій голівці, доводилось підкладати газети. А ще любив

сидіти в кріслі прадіда. З Ніною Митрофанівною грався у жмурки. Київська квартира здавалась досить великою у порівнянні з московською комуналкою, місця для гри було багато.

Після смерті Панаса Карповича його правнук навідувався до Києва. Двір нагадував дитинство, тут була знайома кожна цеглина. В інтерв'ю Петро Богданович зізнається, що об'їздив багато міст, народився в Москві, але рідним і найкращим вважає Київ. Він приїздив туди з дружиною, відреставрував могилу Панаса Карповича на Байковому кладовищі та встановив хрест на місці захоронення Ніни Митрофанівни. З гордістю запевняв, що прадід ніколи багатим не був, усі гроші витрачав на оркестри та сценічні костюми.

Петро Богданович – також актор, свого часу викладав у ВДІКу, його дружина, теж на ім'я Ніна, – акторка, розпочинала твою діяльність на кіностудії імені О. Довженка. Петро зберігає архів прадіда: багато різних фотографій, його численні записи, справжню дерев'яну люльку з мідними заклепками, сценічні чоботи зеленого кольору. Все це хоче передати до майбутнього музею.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акторська майстерність корифеїв: Збірник / Упорядник І. Волошин. – К.: Мистецтво, 1973.
2. Гусейнов Г. Господні зерна: Художньо-документальний життєпис у 8-ми кн. Кн.8. – Дніпропетровськ: Січ, 2004.
3. Гусейнов Г. Незаймані сніги: Документальна повість у 3-х кн. Кн. 1. – Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2010.
4. Жадько В. Благословенне Святим Миколаєм. – К.: Департамент, 2000.
5. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): листи, п'єси / Упорядкування і вступна стаття С. Бронзи. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012.

6. Саксаганський П.К. Думки про театр. – К.: Мистецтво, 1955.
7. Саксаганський П. По шляху життя: Мемуари. – К.: Держлітвидав, 1935.

The article deals with some life milestones of Panas Saksagansky, connected with our region, the first steps of Panas Karpovich on the stage, his formation as an actor and the role of a famous countryman in the development of Ukrainian professional theater.

Key words: *Panas Saksagansky, amateurs, Ukrainian professional theater, acting skills, luminaries, literary talent.*